

Originalni naučni rad

Primljen: 24.05.2024.

Prihvaćen: 24.07.2024.

UDK: 314:159.922.63(497.11),20"

doi: 10.5937/demografija2421001A

СТАРАЧКА ДОМАЋИНСТВА У СРБИЈИ ОД ПОЧЕТКА 21. ВЕКА: (СОЦИО)ДЕМОГРАФСКА ПЕРСПЕКТИВА

Марија АНЂЕЛКОВИЋ,

Републички завод за статистику, Београд, e-mail: marija.andjelkovic@stat.gov.rs

Драгана ПАУНОВИЋ РАДУЛОВИЋ

Републички завод за статистику, Београд, e-mail: dragana.paunovic-radulovic@stat.gov.rs

Сажетак: Старење становништва представља један од доминантних друштвених процеса који је интензиван почетком 21. века. Његова свеприсутност и импликације, пре свега у економском и социјалном сегменту друштва, оправдава мишљење о стварању концепта „друштва које стари”. Стога, циљ овог рада јесте сагледавање достигнутог нивоа процеса старења на основу анализе демографских индикатора, израчунатих првенствено на основу пописних података. Анализирани су пописни подаци о структури домаћинства, која чине старија лица, било да су у питању самачка или вишечлана домаћинства, у циљу препознавања социјално угрожених категорија за које је неопходна организована и системска подршка друштва. Посебну пажњу завређује економска активност старијих лица која живе сама у домаћинству, у циљу добијања одговора на питање обезбеђивања основних средстава за живот и материјалне депривације старијих. Из перспективе активног старења и обезбеђивања додатног прихода, уочава се велика потреба за неком врстом ангажовања старијих. Рад се бави и питањима активног старења, мереним индексом активног старења, као и питањима дуговечности и годинама проведеним у здрављу које квантитативно описују показатељи очекивано трајање живота и здраве године живота. Вишеструке импликације старења захтевају адекватан приступ државе у креирању популационе и социјалне политике. У тражењу одговора на све већи проблем демографског старења, мења се перспектива посматрања, односно, уводи се активно старење и ново поимање процеса демографског старења кроз проспективну старост. У раду је дат преглед одговора државе кроз Стратегију активног и здравог старења у Србији, али и кроз примере стратегија о старењу на локалном нивоу.

Кључне речи: демографско старење, старачка домаћинства, самачка домаћинства, активно старење.

Abstract: Population aging is one of the dominant social processes that intensified at the beginning of the 21st century. Its omnipresence and implications, particularly in the economic and social spheres of society, justify the notion of creating a concept of a “aging society”. Therefore, the aim of this study is to examine the current level of the aging process by analyzing demographic indicators, primarily based on census data. The study analyzes census data on the structure of households composed of older individuals, whether they are sin-

gle-person or multi-person households, in order to identify socially vulnerable categories that require organized and systemic support from society. Special attention is given to the economic activity of older adults living alone in households, to address the issue of securing basic means of living and material deprivation among the elderly. From the perspective of active aging and securing additional income, there is a significant need for some form of engagement for the elderly. The study also addresses issues of active aging, measured by a relevant active aging index, as well as questions of longevity and years spent in health, quantitatively described by indicators of life expectancy and healthy life years. The multiple implications of aging necessitate an adequate state approach in crafting population and social policies. In searching for solutions to the increasing problem of demographic aging, there is a shift in perspective towards active aging and a new understanding of the process of demographic aging through a prospective approach to old age. The study provides an overview of state responses through the Strategy for Active and Healthy Aging in Serbia, as well as examples of aging strategies at the local level.

Key words: demographic aging, single households, elderly households, active aging.

УВОД

Старење становништва представља један од доминантних друштвених процеса који је интензивирао почетком 21. века. Његова свеprisутност и импликације, које су дубоко укоренење, пре свега у економском и социјалном сегменту друштва, оправдава мишљење о стварању концепта „друштва које стари” (National Research Council, 2013).

Демографско старење је процес повећања процентуалног удела старијих у укупном становништву. У демографији се под старијим становништвом подразумевају лица стара 65 и више година¹. Праг старости од 65 година се поклапа са годинама повлачења из економске активности, те се може рећи да тај моменат више одређују друштвено-економске прилике, него стварне године старости (Девеџић & Стојилковић Ђатовић, 2015). Упоришта о схватању процеса демографског старења су давно позната у демографији и важе за основне постулате. Може се рећи да је то законита и очекивана последица дугорочног тренда смањења стопе фертилитета, што доводи до сужавања базе старосне пирамиде, док смањење стопа морталитета у трећем добу, у комбинацији са повећањем очекиваног трајања живота, доводи до повећаног броја старијег становништва, односно до ширења „врха” старосне пирамиде (Kupiszewski et al.,

¹ Појам „старо становништво” употребљава се са професионалном коректношћу, која нема негативне конотације, већ је производ јасног нумеричког критеријума и већег нивоа прецизности везане за егзактност демографије као научне дисциплине (Девеџић & Стојилковић Ђатовић, 2015). Овај термин је прихваћен у демографији, а као синоними користе се изрази старији, сениори и особе трећег доба.

2012; Стојилковић Ђатовић, 2022). Као последица јавља се апсолутно и релативно повећање броја становника које се по демографским критеријумима сврстава у старо становништво (Стојилковић & Динић, 2012). На тај процес све већи утицај има изражен процес емиграције, јер у миграцијама најчешће учествује млађе и радно способно становништво, што додатно нарушава старосну структуру становништва и даље продубљује процес демографског старења.

У контексту раста броја старијих у укупној популацији повећава се и број старачких домаћинстава² у Србији. Наиме, демографске промене од средине 20. века, под утицајем брзе индустријализације, деаграризације и миграције сеоског становништва у градове, довели су до значајних промена у структури домаћинстава (Станковић & Костић, 2005). Процес урбанизације допринео је и атомизацији породица: разлагању традиционалних вишегенерацијских породичних модела у мање, нуклеарне структуре. Са овим променама, повећао се и број старачких домаћинстава, посебно самачких старачких домаћинстава, што одражава прелазак са патријархалних на модерније породичне форме (Бобић, 2004). Број сениора који живе сами зависи од бројних фактора као што су очекивано трајање живота, услови смртности, брачност и диворцијалитет, традиција, као и социо-економски услови (Муцић, Лакчевић & Ђорђевић, 2015). Идеја овог рада је да се представе промене у старачким домаћинствима и њихов тренутни положај у Србији.

Повећање удела сениора у укупној популацији повећава потребу за потенцијалном подршком старијим особама, која се, у традиционалном друштву какво је српско, најчешће пружа у оквиру домаћинства или проширене породице. Тиме се намеће потреба за сагледавањем демографског старења кроз перспективу живота старијих у сопственим домаћинствима. Предмет овог рада је анализа демографских, економских и социјалних аспеката живота старијих, посебно у старачким домаћинствима. Циљ рада је да се истраже промене у структури и динамици старачких домаћинстава кроз различите периоде и њихову територијалну дистрибуцију; да се прикаже социо-економски статус старијих особа кроз процену економске сигурности, доступности ресурса и услуга, као и изазови са којима се сусрећу у свакодневном животу; да се анализира квалитет живота у старачким домаћинствима прочитајући факторе који на то утичу, укључујући здравствене проблеме, инвалидитет и потребу за

² Старачка домаћинства чине само лица старости 65 и више година, а могу бити самачка или вишечлана (РЗС, 2023). Овај термин је уобичајен у демографији, али с обзиром на термиолошке промене, у даљем тексту ће се користити и израз домаћинства старијих, као синоним.

подршком; да се испита ефикасност постојећих система подршке и неге уз поређење стања у Србији са међународним практичним моделима, и на крају, да се укаже на примере добре праксе за побољшање подршке старијим особама у старачким домаћинствима.

МЕТОДОЛОГИЈА

Методологија истраживања обухвата више фаза, од избора статистичких података и релевантне предметне документације до аналитичких поступака и интерпретације резултата.

Истраживање се ослања на податке Пописа становништва, домаћинстава и станова у Србији 2022. године, као и на податке Пописа 2002. и 2011. године за упоредну анализу. Основни извор података је Републички завод за статистику (РЗС), који обезбеђује званичне статистичке податке о старосној структури становништва, типологији домаћинстава и регионалним демографским показатељима. Посебна пажња је посвећена домаћинствима у којима живе старије особе. Ова анализа обухвата самачка и вишечлана домаћинства у циљу идентификације социјално угрожених група које захтевају организовану и системску подршку.

Квантитативна анализа старосне структуре базирана је на демографским показатељима старости, такође израчунатим на бази резултата Пописа. У анализи је праћена промена просечне старости становништва у периоду од 2002. до 2022. године. Индекс демографског старења је рачунат као однос броја старих 65 и више према броју особа млађих од 20 година. Ови показатељи, као и коефицијент зависности старијих, који представља однос броја старих 65 и више година према броју особа у радној снази (15-64), упоређени су са подацима из претходних пописних година и по типу насеља. Анализирана је и старосна пирамида која визуелно приказује динамику старења становништва, показујући како се процес старења одражава на структуру становништва са аспекта повећања старости на врху и сужавања базе старосне пирамиде.

Регионална анализа у овом истраживању обухвата проучавање пописних података о уделу старог становништва по географским регионима Србије, нижим територијалним нивоима и по типу насеља. Ова анализа пружа различите увиде у демографске промене и помаже у идентификацији територијалних разлика у процесу старења становништва, као и у разумевању регионалних потреба за прилагођавање политика и стратегија које адресирају изазове старења.

Проучавање социо-економских аспеката старења старијих особа, посебно у контексту самачких домаћинстава, обухвата анализу

основних извора прихода домаћинства, здравствених проблема и инвалидитета старијих лица. Осим на резултате Пописа, ова анализа се ослања и на преглед истраживања и закључака дефинисаних стратегија које се баве потребама старијих особа (пример Истраживање о здрављу; Стратегија за унапређење положаја старијих лица, Стратегија активног и здравог старења у Републици Србији, локалне стратегије за старе и др).

Додатно, истраживање концепта активног старења укључује коришћење различитих показатеља, као што је индекс активног старења. Оцена дуговечности и броја година живота проведених у добром здрављу базира се на основу показатеља као што су очекивано трајање живота и проценат здравих година живота. Циљ ове анализе је да истражи вишеструке импликације демографског старења и да смернице за развој адекватних државних политика и стратегија. У овом контексту поменута је проспективна старост као основа за креирање и развој стратешких докумената. Проспективна старост (позната и као проспективно старење) је концепт који се користи за анализу будућег трајања живота на основу тренутних демографских података. У овом контексту, проспективна старост се односи на старосни праг који је дефинисан као година старости након које је очекивано трајање живота краће од 15 година.

Примењене методе обраде података су следеће: статистичка, која подразумева примену дескриптивних метода за обраду података, укључујући прорачуне средњих вредности, пропорција и индекса, и израду графичких приказа и табела; диференцијална анализа коју чини упоредна анализа између различитих временских периода и демографских група и разрада теоријских модела која пре свега подразумева представљање теоријских модела неге и подршке старијима, као што је концепт „старење у месту“ и анализа његове примене у различитим контекстима.

ЕВОЛУЦИЈА И САВРЕМЕНИ КОНТЕКСТ ДЕМОГРАФСКОГ СТАРЕЊА У СРБИЈИ

Демографско старење у Србији

Демографско старење је један од процеса који упечатљиво одражава демографску реалност, а који је уочљив када се посматра било који показатељ старосне структуре становништва. Између 2002. и 2022. године, просечна старост становништва Србије повећана је са 40,2 на 43,9 година. Иако је становништво осталих насеља старије од

становништва урбаних насеља (43,0 године у градским, наспрам 45,3 у осталим насељима, 2022. године), просечна старост се равномерно повећавала код оба типа насеља.

Индекс демографског старења, који мери однос броја лица старих 65 и више година у односу на број млађих од 20 година, повећао се са 74,2 у 2002. години на 113,6 у 2022. години. Вредности овог индекса су веће у осталим насељима (131,5) него у градским насељима (103,4), и код женске популације (133,2) у поређењу са мушком популацијом (95,1) у 2022. години.

Коефицијент старосне зависности старијих, који показује однос броја старијих особа према радној популацији, повећао се са 24,6 у 2002. години на 34,8 у 2022. години. Овај коефицијент је такође био већи у осталим насељима (39,4) у односу на градска насеља (32,1) у 2022. години.

Табела 1. Показатељи старосне структуре становништва Републике Србије према полу и типу насеља, Пописи 2002, 2011. и 2022.

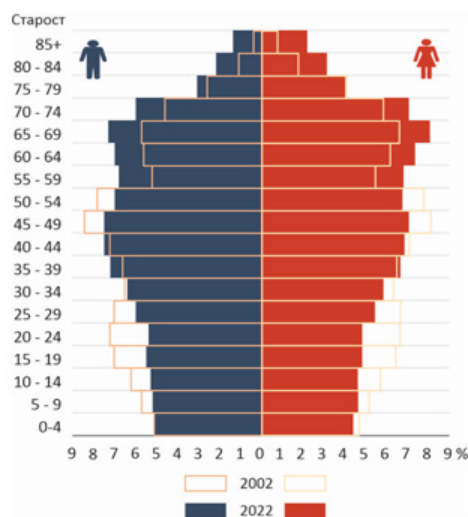
Тип насеља	Укупно			Градска			Остала насеља		
	2002	2011	2022	2002	2011	2022	2002	2011	2022
Просечна старост									
Укупно	40,2	42,2	43,9	39,2	41,3	43,0	41,6	43,6	45,3
Мушко	39,0	40,9	42,4	38,0	39,8	41,3	40,2	42,3	44,1
Женско	41,5	43,5	45,2	40,4	42,7	44,5	42,9	44,9	46,4
Индекс старења									
Укупно	74,2	87,6	113,6	62,1	77,7	103,4	90,0	102,4	131,5
Мушко	61,2	71,8	95,1	50,8	62,7	83,2	74,8	85,4	116,0
Женско	87,9	104,4	133,2	74,0	93,6	124,8	106,1	120,4	148,1
Коефицијент зависности старијег становништва									
Укупно	24,6	25,5	34,8	20,0	22,3	32,1	31,4	30,4	39,4
Мушко	21,0	21,6	30,0	17,3	19,1	27,2	26,0	25,1	34,5
Женско	28,2	29,3	39,5	22,5	25,2	36,6	36,9	36,1	44,7

Извор: База података РЗС

Промене у старосној структури, тј. демографско старење током последње две деценије се најбоље уочавају на старосној пирамиди. Примећује се сужавање базе пирамиде, односно, значајно смањење свих старосних група до 34. године старости. С друге стране, видно

је „ширење” старосних група од 55 година и старијих, што је резултат уласка „беби-бум” генерација у ову старосну категорију. Од средине 20. века, генерације рођене у периоду „беби-бума“ створиле су нову генерацију, познату као „ехо” генерација, док се на старосној пирамиди могу уочити и крње генерације, односно потомци популација које су се рађале током ратова и историјских кризних периода. Овај демографски развој условљен је флукуацијом фертилитета, миграторним кретањима и различитим екстерним факторима. У 2002. години, највећи део становништва оба пола био је у старосној групи 45-49 година. Међутим, у 2022. години, најзаступљеније старосне групе у укупној популацији су мушкарци старости 40-44 године и жене старости 65-69 година. Упркос кохортном таласању, односно формирању компензационих и крњих генерација, старосна пирамида у Србији данас показује карактеристике регресивног типа (Стојилковић Ђатовић & Девеџић, 2020).

График 1. Старосна пирамида становништва Републике Србије, 2002. и 2022. године

Извор: РЗС, Саопштење Процењен број становника, 2023.

На основу актуелних демографских трендова, тешко је очекивати значајно побољшање демографске ситуације у Србији. Пројекције за 2041. годину указују на то да ће број становника наставити да опада и да ће процес демографског старења и даље бити присутан у свим варијантама будућих сценарија (Секулић & Пауновић Радуловић, 2014).

Динамика пораста и територијални размештај старијег становништва Србије

У последњој деценији, број старијих особа у Србији је наставио да расте, што су потврдили подаци из Пописа 2022. године. Број становника старих 65 и више година повећао се са 1,24 милиона на 1,47 милиона у периоду од 2002. до 2022. године, што представља значајан пораст величине старије популације, чиме је и удео старијих у укупном становништву порастао са 16,5% на 22,1%. Посебно је приметно да су старије особе више заступљене у осталим насељима (24,4%) у односу на градска насеља (20,7%) у 2022. години.

Када је реч о полној структури старије популације, свака четврта жена у Србији (24,5%) припада старосној групи од 65 и више година, док је сваки пети мушкарац у истој старосној категорији (19,6%). Жене су значајно бројније међу старијим особама, чинећи око 57% укупне популације старих 65 и више година, без значајних промена у овом односу током последња два међупописна периода. У градским насељима, удео жена у старосној популацији је већи (58,7%) у поређењу са осталим насељима (54,4%) у 2022. години.

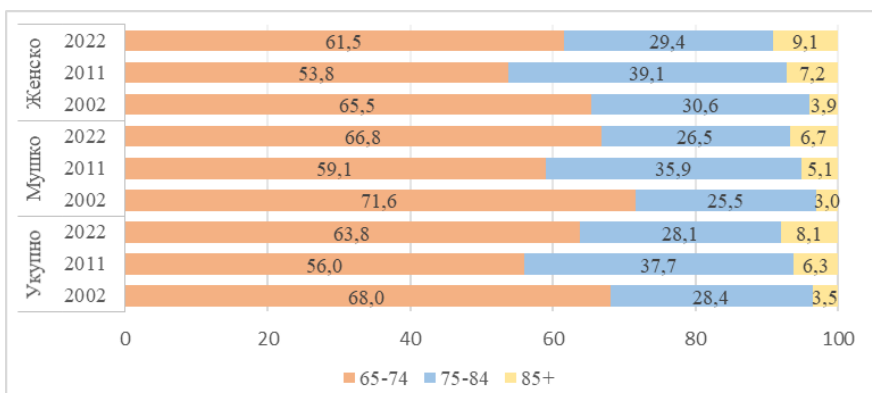
Табела 2. Старије становништво Републике Србије према полу и типу насеља, Пописи 2002, 2011. и 2022.

Пол	Укупно			Градска			Остала насеља		
	2002	2011	2022	2002	2011	2022	2002	2011	2022
Старије становништво – број									
Укупно	1240505	1250316	1468855	590099	665006	851240	650406	585310	617615
Мушки	524630	527067	632830	246755	275630	351367	277875	251437	281463
Женски	715875	723249	836025	343344	389376	499873	372531	333873	336152
Удео у укупном/мушком/женском становништву Србије (%)									
Укупно	16,5	17,4	22,1	14,0	15,6	20,7	19,9	20,1	24,4
Мушки	14,4	15,1	19,6	12,2	13,5	17,9	17,1	17,2	22,1
Женски	18,6	19,6	24,5	15,6	17,4	23,1	22,6	22,9	26,8
Старије становништво према полу (%)									
Укупно	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Мушки	42,3	42,2	43,1	41,8	41,4	41,3	42,7	43,0	45,6
Женски	57,7	57,8	56,9	58,2	58,6	58,7	57,3	57,0	54,4

Извор: База података РЗС

У контексту демографског старења, популација старијих особа се дели на три старосне групе: „младо старо” (65-74 године), „старо” (75-84 године) и „најстарије старо” становништво (85+ година) (Девеџић & Стојилковић, 2012).

График 2. Дистрибуција старијих лица према старосним групама, 2002, 2011. и 2022.

Извор: База података РЗС, обрада аутора

Преглед података показује да је у 2002. години „младо старо” становништво било најбројнија категорија, чинећи 68,0% старијих особа, али је удео ове групе опао на 56,0% до 2011. године, уз повећање удела „старог становништва” са 28,4% на 37,7%. Са преласком „беби-бум” генерације у старије доби, удео „младог старог” становништва порастао је на 63,8% у 2022. години, док је удео „старог становништва” опао на 28,1%. Значајан тренд је и константно повећање удела „најстаријег старог” становништва, који је порастао са 3,5% у 2002. години на 8,1% у 2022. години.

Дистрибуција старијих особа према полу потврђује теорије о феминизацији старења (Девеџић & Стојилковић Ђатовић, 2015). Женска популација је бројнија у свим старосним категоријама, а њихов удео расте с повећањем старости: жене чине 55% „младог старог” становништва, 59% „старог становништва”, и готово две трећине „најстаријег старог” становништва (64%) у 2022. години.

Регионална разноликост у интензитету демографског старења представља важан аспект анализе старења популације. У 2022. години, старије становништво је најзаступљеније у Региону Јужне и Источне Србије, где чини 23,7% укупне популације, следи Регион Шумадије и Западне Србије са 22,9%, док у Региону Војводине удео старијих особа

износи 21,6%. Најмањи удео старијих особа је у Београдском региону, 20,3%.

На нивоу области, удео старијих особа у укупној популацији варира од 17,8% у Пчињској до 30,3% у Зајечарској области. Само четири области од укупно 25 имају мањи удео старијих од републичког просека (22,1%): Пчињска, Рашка, Јужнобачка и Београдска област. На нивоу општина, разлике су израженије – удео старијих креће се у распону од 10,3% у Тутину до 40,9% у Црној Трави. Општине у источном делу Србије имају највећи удео старије популације, а само нешто више од четвртине општина (49 од 168) има нижи удео старијих од републичког просека.

Сениори су у 2022. години чинили већи удео у укупној популацији осталих насеља (24,4%) у поређењу са градским насељима (20,6%). Ова разлика је последица миграције младих у урбана подручја и негативног природног прираштаја. Након демографског пражњења руралних подручја, уследило је и смањење људских ресурса мањих градова, чије се младо, фертилно и радно способно становништво пресељава у развијеније урбане центре или у иностранство (Кокотовић Каназир, 2016). Током времена, старењем и досељеном становништва у урбаним центрима, разлике према типу насеља више нису толико наглашене.

Ипак, проучавање темпа и интензитета старења према типу насеља је веома важно јер се приступ подршци старијим особама разликује у зависности од степена урбанизације насеља. На основу бројних емпиријских истраживања, развиле су се различите теорије о томе где је подршка старијима адекватнија. Према једној групи аутора, чланови породице у градовима су повезанији јер живе ближе једни другима и чешће се посећују (Lee et al., 1994). Насупрот томе, други истраживачи сматрају да људи у руралним срединама имају чвршће родбинске везе, што доводи до јаче подршке старијим особама у тим подручјима. Међутим, постоје мишљења да у руралним подручјима са ниском густином становништва и малим бројем становника, може доћи до ограничења у развоју друштвених односа (Hofferth & Iceland, 1998), а да су ресурси за неформалну подршку мање доступни (Девеџић & Стојилковић Ђатовић, 2015).

Нови увиди процеса демографског старења у Србији

Старост се често посматра као животно доба смањених физичких и психичких способности и повећаног инвалидитета. Међутим, на индивидуалном нивоу, концепт старења је много комплекснији и зависи од различитих фактора као што су број година, виталност и индивидуалне карактеристике сваке особе. У нашем друштву и даље

постоје значајне предрасуде које старије особе виде као пасивне, док се често занемарује њихово велико животно и радно искуство (UNECE, 2017). У развијеним земљама тренутно се посвећује велика пажња побољшању социјалне инклузије старијих особа и промовисању концепта активног старења, који има за циљ да осигура старијима здрав и испуњен живот (Девеџић & Стојилковић, 2012). Активно старење све више постаје део јавних политика усмерених на економски и социјални развој, са фокусом на промену стереотипа о старости и развој програма који подстичу активан и здрав живот старијих особа (Министарство за људска и мањинска права и друштвени дијалог, 2023).

Како би се проценио допринос старијих особа друштву и економији, креиран је Индекс активног старења³ (Рашевић, 2015). Подаци из 2018. године показују да Србија (са индексом 29,5) заостаје за Европском унијом (са индексом 33,9), иако је у области учешћа у друштвеном животу постигла боље резултате (20,1 у Србији у односу на 17,7 у ЕУ). Трећина старијих особа активно учествује у различитим активностима, са најзначајнијим доприносом у области бриге о деци и унуцима⁴.

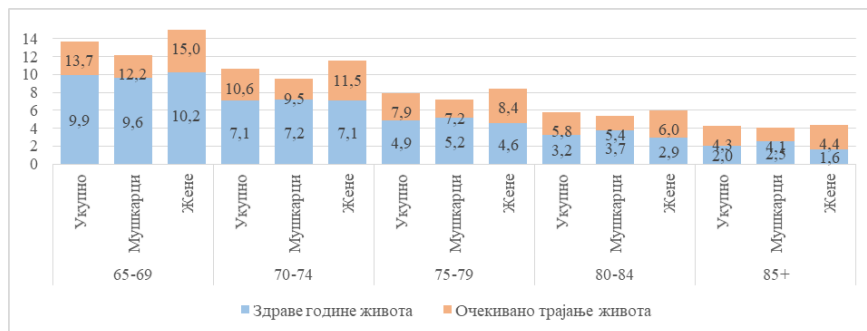
Нови индикатор „здраве године живота“ показује колико преосталих година живота лице одређене старости ће живети без здравствених потешкоћа. Овај показатељ служи за мерење потенцијала за здрав, активан и независан живот старијих особа. У Србији је у 2021. години просечан животно век за особе старости од 65 до 69 година износио 13,7 година, од којих је 72,3% (9,9 година) проведено у добром здрављу. Са старашћу се смањује број година очекиваног трајања живота, као и удео година које ће особа провести у здрављу.

Поред ових старосних фактора, важан аспект је и постојање разлика по полу. То је првенствено условљено диференцијалним морталитетом према полу, што припада основним законитостима демографског развоја. Иако мушкарци имају краће очекивано трајање живота, жене имају мање могућности да проведу преостале године живота у здрављу (Стојилковић Ђатовић, Пауновић Радуловић & Мирић, 2016).

³ Индекс активног старења је композитни индекс који се састоји од 22 индикатора, груписаних у четири домена: запошљавање, учешће у друштву, самосталан, здрав и сигуран живот и капацитет и окружење које омогућава активно старење (<https://unece.org/population/active-aging-index>).

⁴ https://unece.org/DAM/pau/age/Active_Aging_Index/AAI_Guidelines_final.pdf

График 3. Преостало очекивано трајање живота и здраве године живота старијег становништва, 2021.г

Извор: РЗС, 2024.

У савременој демографској литератури све се више користи концепт проспективне старости за дефинисање старости, где је праг старења одређен као преостало очекивано трајање живота испод 15 година (Sanderson & Scherbov, 2008). За разлику од класичног ретроспективног приступа, који старост дефинише као старост од 65 и више година, проспективни концепт старења у Србији за 2022. годину поставља праг на 63 године за жене и 58 година за мушкарце, с обзиром на то да је очекивано трајање живота у Србији за жене и мушкарце 78 односно 73 године, респективно. Другим речима, проспективни праг старости у Србији је нижи у односу на класични ретроспективни концепт старења. Проспективна старост има важну улогу у креирању јавних политика, јер омогућава да се старост не дефинише само на основу формалних година живота, већ и на основу виталности и здравственог стања становништва трећег доба.

РЕЗУЛТАТИ

Пописом 2022. године је утврђено да је скоро свако треће домаћинство у Србији самачко (29,9%), док је у Попису 2011. године такво било свако пето домаћинство (22,3%). Посматрано према типу насеља, свако треће домаћинство у градским насељима је самачко (31,6%), односно свако четврто у осталим насељима (26,8%), 2022. године. У поређењу са Европском унијом, Србија има нижи проценат самачких домаћинстава (Европска унија 39,0%, Eurostat, 2018) ⁵.

⁵ https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfst_hhnhtych/default/table?lang=en

Табела 3. Удео старачких и самачких домаћинстава у укупном броју домаћинстава у Републици Србији, према типу насеља, Пописи 2011. и 2022.

	Укупно		Градска		Остала насеља	
	2011	2022	2011	2022	2011	2022
Укупан број домаћинстава	2487886	2589344	1533866	1675091	954020	914253
Удео самачких у укупном броју домаћинстава (%)	22,3	29,9	22,8	31,6	21,5	26,8
Удео старачких у укупном броју домаћинстава (%)	17,5	21,6	15,6	20,3	20,5	23,9
Удео старачких самачких у укупном броју домаћинстава (%)	11,2	13,4	10,2	12,9	12,8	14,5

Извор: РЗС, обрада аутора

Анализа података показује да је удео старачких домаћинстава у Србији 21,6%, што представља пораст у односу на 17,5% у 2011. години. Овај тип домаћинстава је више заступљен у осталим насељима у односу на удео у урбаним градским насељима (23,9% према 20,3%).

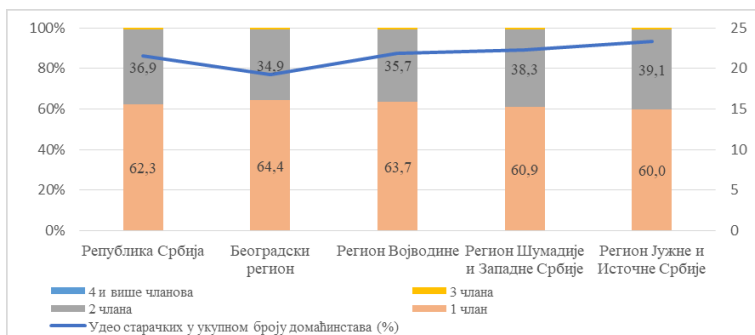
Регионалне разлике су значајне: највећи удео старачких домаћинстава је у Региону Јужне и Источне Србије (23,3%), док је најмањи у Београдском региону (19,3%). На нивоу општина, најзаступљенија домаћинства старијих су у демографски најстаријим општинама, попут Црне Траве (42,8%), Гаџиног Хана (39,3%), Сврљига (37,8%) и другим општинама, најчешће у источном делу земље. Најмањи удео домаћинства старијих имају демографски најмлађе општине Прешево и Тутин (око 8,5%), Бујановац (9,6%) и Нови Пазар (10,6%).

Већина домаћинстава старијих у Србији су самачка (62,3%), а посматрано по регионима, бројнији су у Београдском региону и Региону Војводине, око 64%, док је у Региону Јужне и Источне Србије и Региону Шумадије и Западне Србије око 60% домаћинстава старијих са једним чланом. На нивоу општина/градова самачка домаћинства у укупном броју домаћинстава су најзаступљенија у општинама Врачар (70,4%), Стари град (70,1%), Чока (69,9%), Црна Трава (69,8%) и Мали Иђош (око 69,5%).

Нешто више од трећине домаћинстава старијих имају по два члана (36,9%), највише у Региону Јужне и Источне Србије (39,1%), а најмање у Београдском региону (34,9%). Удео двочланих домаћинстава старијих у Региону Војводине је 35,7%, а у Региону Шумадије и Западне Србије

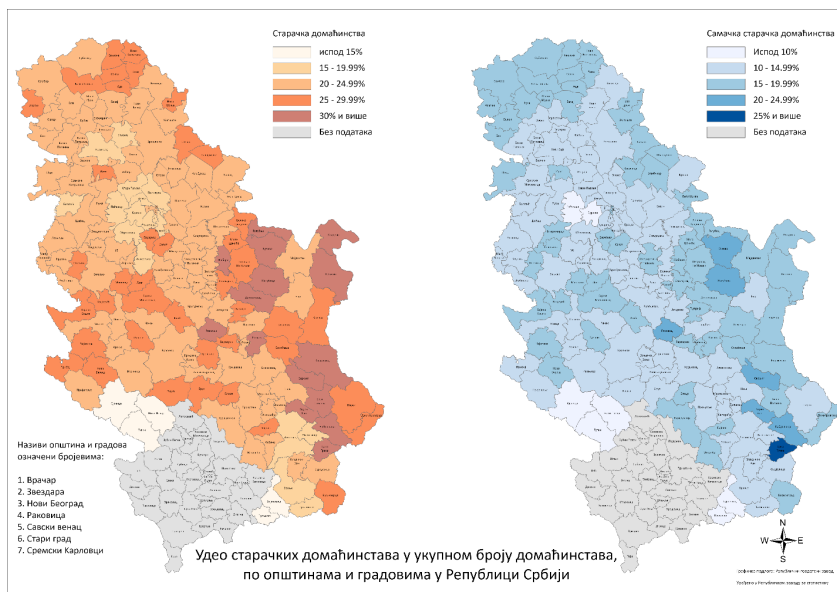
38,3%. Највећа концентрација је у општинама Јужне и Источне Србије: у Прешеви (54,8%), Бујановцу (48,1%), Тутину (45,8%), Дољевцу (45,4%), Александровцу (44,8%) итд. Удео домаћинстава старијих са три или више чланова је занемарљив (мањи од 1%).

График 4. Старачка домаћинства према броју чланова, по регионима, Попис 2022.

Извор: РЗС, обрада аутора

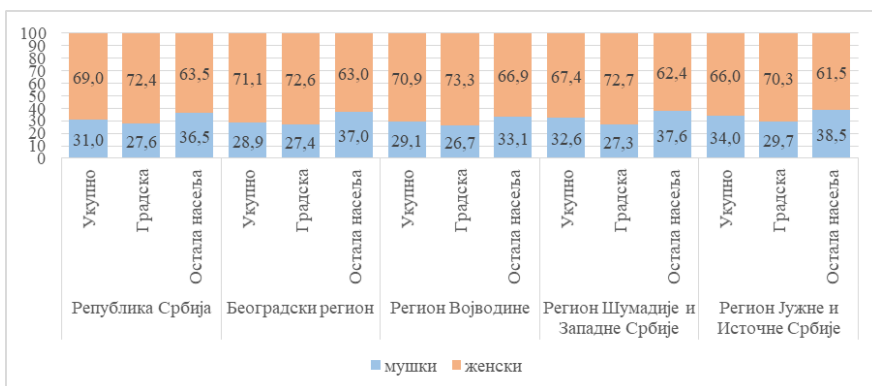
Карта 1. Удео старачких и самачких старачких домаћинстава у укупном броју домаћинстава (2022)

Извор: Припремили аутори на основу Базе података РЗС

Две трећине самачких старачких домаћинстава чине жене (69,0%), а тај удео је већи у градским (72,4%) у односу на остала насеља (63,5%). Једночлана домаћинства старијих која чине жене су најзаступљенија у градским насељима у Београдском и Региону Војводине (око 73%), а знатно мањи удео имају у осталим насељима Региона Јужне и Источне Србије и Региона Шумадије и Западне Србије (око 62%).

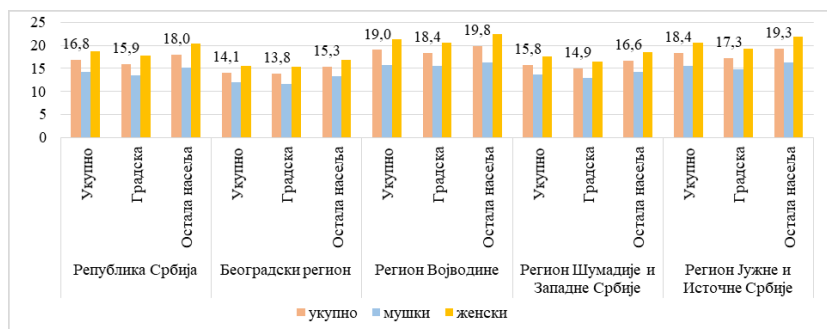
График 5. Старачка самачка домаћинства, према полу и типу насеља, Попис 2022.

Избор: База података РЗС

Према подацима Пописа 2022, економска сигурност старијих особа које живе у самачким старачким домаћинствима у Србији углавном је заснована на пензији као основном извору прихода. Наиме, чак 94,3% сениора у овим домаћинствима прима пензију, која представља њихов главни финансијски ослонац. У поређењу са овим високим процентом особа које су у пензији, само 1,8% старијих је запослено, док 1,5% изјављује да обавља кућне послове у свом дому.

График 6. Удео особа са инвалидитетом у укупном броју старијих, према полу и типу насеља, по регионима, Попис 2022.

Избор: База података РЗС; <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-cyrl/popisni-podaci-eksel-tabele/>

Када се разматра здравствено стање старије популације, приближно трећина самачких старачких домаћинстава (31,5%) има озбиљне тешкоће у обављању свакодневних кућних активности (куповина намирница, припремање хране, лакши и тежи кућни послови), а скоро сваки десети (9,5%) има озбиљне потешкоће у обављању активности личне неге. Значајно чешће су у обављању свакодневних кућних активности и активности личне неге биле ограничене жене, старији од 75 година, становници ванградских насеља, најнижег образовања, као и најсиромашнији (РЗС & Батут, 2021). Најновији пописни подаци указују да свака шеста особа старија од 65 година има неки облик инвалидитета (16,8%). Према овим подацима може се рећи да су чешће здравствено угрожене жене, посебно у осталим насељима (20,3%).

ДИСКУСИЈА

Процес демографског старења представља озбиљан изазов за друштво, јер има значајне негативне последице на друштвени развој и захтева адекватан одговор државе. У контексту друштва које има велику заступљеност старије популације и код које се процес демографског старења све више интензивира, постоји више правца деловања који се могу размотрити. Прво, потребно је продубити знање о старењу кроз научна истраживања и популациону едукацију која ће обухватити психолошке и социјалне аспекте старења. Друго, важно је обезбедити економску сигурност старијих лица, развијати кућну негу као основни облик дуготрајне помоћи и промовисати концепт здравог старења (Рашевић, 2002; 2004). Поред тога, активна улога старијих особа може допринети смањењу притиска на државне ресурсе, те је потребно створити институционалне алате који подстичу активизам старијих.

Искуства развијених земаља показују да постоји значајан степен униформности у циљевима и мерама које се примењују у контексту старења становништва. На пример, у Немачкој су прилагођени радни услови за старије раднике у аутомобилској индустрији, Француска је увела електронске картоне за здравствену заштиту старијих, док Јапан користи паметне телефоне и роботе за помоћ у свакодневним активностима сениора (Рашевић, 2015). Аустрија подстиче радно ангажовање старијих особа и ограничена је могућност њиховог отпуштања, а ЕУ развија програме који укључују старије у друштвене активности и доношење политичких одлука (UNECE, 2023).

Постепено интензивирање демографског старења представља озбиљан изазов који захтева адекватан одговор на оба нивоа - националном и локалном (Пенев, 2002; 2007). Република Србија је 2023.

године усвојила Стратегију за унапређење положаја старијих лица за период од 2024. до 2030. године⁶. Ова стратегија разматра демографске индикаторе старења и живот старијих особа из перспективе живота у домаћинствима. Стратегија се фокусира на потребе старијих лица и њихове капацитете, и има за циљ стварање позитивне перцепције старијих. Главни циљ је осигурати активну и здраву укљученост старијих у све друштвене области (Службени гласник РС, 2023) и повећање свести о потребама старијих, побољшање приступа јавним услугама, унапређење образовних и рекреативних програма, подстицање волонтерских активности и унапређење институционалне заштите старијих (заштита здравља, социјална сигурност и превенција насиља).

Као најпожељнији модел збрињавања старијих прихваћен је концепт неге у кућним условима од стране породице или блиских особа (Девеџић & Стојилковић Ђатовић, 2015). У неким државама је развијен концепт „старење у месту“⁷ који омогућава особама трећег доба да остану у својим домовима, уместо да се преселе у институционални смештај. Овај концепт подразумева развој система који пружа негу и подршку старијима у обављању свакодневних активности, чиме се чувају њихови социјални контакти и утиче на њихово благостање. Поред тога, овај модел може бити финансијски одржив, јер многи старији људи не могу приуштити трошкове институционалног смештаја. Међутим, у Србији где је више од сваког петог домаћинства старачко, а свако осмо самачко старачко домаћинство, већина ових домаћинстава се налази у девастираним и популационо ослабљеним руралним подручјима, поставља се питање изводљивости овог модела. Стога је важно разумети стање старијих домаћинстава у циљу идентификације социјално угрожених категорија и развоја системских мера подршке. С обзиром да Србија спада у ред демографски најстаријих земаља (Девеџић, 2007), обезбеђивање финансијске стабилности и пружање адекватне подршке старијем становништву представља велики друштвени изазов.

С друге стране, локалне заједнице представљају важан ресурс у популационој политици, не као замена за државне мере, већ као средство за ефикаснију реализацију и надградњу мера које држава промовише (Службени гласник РС, 2005). Неке јединице локалних самоуправа су у својим стратешким документима представиле проблем демографског старења и развиле мере подршке старијим особама. Пример добре праксе је Стратегија за старе општине Чајетина

⁶ Република Србија је примењивала Националну стратегију о старењу у периоду од 2006. до 2015. године (Службени гласник РС, 2006).

⁷ Aging in Place: <https://www.nia.nih.gov/health/aging-place/aging-place-growing-older-home>

(2011-2015), која садржи конкретне мере и активности прилагођене локалним потребама. Слично, Акциони планови за популациону политику у општинама Кањижа (2014-2016), Сремска Митровица (2014-2019), Лозница (2016-2020), Прибој (2008-2012) и Шабац (2016-2020), као и Просторни планови општине Бајина Башта (2009), укључују активности за подршку старијима (Анђелковић Стоилковић, 2019).

Локалне самоуправе спроводе активности као што су формирање геронтолошких центара и пружање кућне неге у већини општина⁸. Пројекат „Помоћ у кући старима и особама са инвалидитетом” у општини Бач представља пример добре праксе који нуди услуге геронтодомаћница, здравствену и психолошку подршку старијим особама⁹. Многе локалне самоуправе обезбеђују домове за старија лица, а већи урбани центри развијају едукативно-рекреативне програме који подстичу активно старење. Међутим, у руралним подручјима старије становништво често има ограничен приступ институционалној заштити и ослања се на породицу или комшије. Овај диспарат у квалитету живота старијих лица између урбаних и руралних средина указује на то да су веће могућности за активно старење у развијеним урбаним срединама.

ЗАКЉУЧАК

Током последњих двадесет година, Србија је суочена с појачаним процесом демографског старења, што је потврђено подацима Пописа становништва и пројекцијама за 2041. годину које предвиђају наставак овог тренда. Постоје значајне разлике у заступљености старих особа у зависности од пола и територијалне дистрибуције: жене су бројније у старијој популацији, а највећи проценат старијих особа се налази у општинама источне Србије, док је најмањи у Београдском региону. Услед миграције младих у урбане центре и процеса старења руралних подручја, старија популација чини значајнији део становништва у осталим насељима. Ипак, постоје различита мишљења о томе да ли је боља подршка старијима доступна у урбаним подручјима због лакшег приступа услугама или у руралним због чвршћих родбинских веза.

Савремени концепт активног старења настоји да промени перцепцију старости као периода слабости, наглашавајући потенцијал сениора за здрав и испуњен живот уз адекватну подршку и програме.

⁸ Геронтолошке центре обезбеђују: Бачка Паланка, Бечеј, Кањижа, Кикинда, Нови Сад, Врбас, Вршац, Зрењанин, Бела Црква, Бач, Панчево, Рума, Сомбор, Шабац, Лозница, Чајетина, Прибој итд.

⁹ <https://www.bac.rs/sr/projekat-pomoc-u-kuci>

Иако је индекс активног старења у Србији нижи од просека ЕУ, постигнути су бољи резултати у укључивању старијих у друштвени живот, посебно у области бриге о деци и унуцима.

Удео самачких домаћинстава у Србији је значајно порастао у поређењу са 2011. годином, при чему су ова домаћинства чешћа у градским подручјима него у осталим. Старачка домаћинства су заступљенија у руралним срединама, где велики део самачких старачких домаћинстава чине жене. Социо-економске анализе показују да се већина старијих особа у овим домаћинствима ослања на пензију као свој главни извор прихода. Здравствено стање старијих особа указује на озбиљне потешкоће у свакодневним активностима, при чему су жене угроженије.

Процес демографског старења представља значајан изазов за друштво који захтева усмеравање ресурса и стратегија на оба нивоа - националном и локалном. Да би се успешно одговорило на овај изазов, потребно је применити примере добре праксе развијених земаља које користе различите приступе за подршку старијима: прилагођавање радних услова, увођење електронске здравствене заштите и примена технологије у свакодневном животу. Србија је усвојила нову стратегију за период до 2030. године, која се фокусира на подршку активном и здравом старењу, побољшање јавних услуга и пружање подршке старијим особама. Локалне самоуправе спроводе разне мере за подршку старијима, али постоје значајне разлике у квалитету и доступности услуга између урбаних и руралних подручја, што указује на потребу за праведним и инклузивним политикама које ће побољшати живот старијих особа у свим деловима друштва.

ЛИТЕРАТУРА

- Анђелковић Стоилковић, М. (2019). Заступљеност демографских проблема пограничног простора Републике Србије у јавним политикама. *Демографија*, 16, 103-118. <https://doi.org/10.5937/demografija1916103A>
- Бобић, М. (2004). Домаћинства Србије на почетку трећег миленијума – социо-демографска анализа. *Социологија*, XLVI (2004), 4, 349-372.
- Девеџић, М. (2007). Демографске карактеристике старог становништва Београда. *Гласник Српског географског друштва*, 82(2), 93-102.
- Девеџић, М. & Стојилковић, Ј. (2012). Ново поимање старости – проспективна старост. *Становништво*, ЦДИ-ИДН, 1, 45-68.
- Девеџић, М. & Стојилковић Њатовић, Ј. (2015). *Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији - Демографски профил старог становништва Србије*. Београд: РЗС.

- Eurostat, (2018). People in the EU - statistics on household and family structures. Преузето са: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=%20People_in_the_EU_%E2%80%93_statistics_on_household_and_family_structures&oldid=375234
- Кокотовић Каназир, В. (2016). *Мали градови – демографски потенцијал Србије*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић”, САНУ.
- Kupiszewski, M., Kupiszewska, D. & Nikitović, V. (2012). *The Impact of Demographic and Migration Flows on Serbia*. Belgrade: International Organization for Migration - Mission to Serbia.
- Lee, G. R., Coward, R. T. & Netzer, J. K. (1994). Residential Differences in Filial Responsibility Expectations Among Older Persons. *Rural Sociology*, 59 (1), 100-109.
- Министарство за људска и мањинска права и друштвени дијалог, (2023). Саопштење: Међународни дан старијих особа: <https://www.minlmpdd.gov.rs/aktuelnosti-saopstenja.php> - 26.1.2024.
- Муџић, М., Лакчевић, С. & Ђорђевић, Љ. (2015). Do seniors live alone in the Balkans? – A comparative study of the household situation of elderly persons in the Republic of Serbia and the European Union. Conference: *The population of the Balkans at the dawn of the 21st century*, Ohrid.
- National Research Council (U.S.). Committee on Population, Division of Behavioral and Social Sciences and Education; National Research Council (U.S.). Panel on New Directions in Social Demography, Social Epidemiology, and the Sociology of Aging. (2013). *New directions in the sociology of aging*. Washington, District of Columbia : National Academies Press.
- Пенев, Г. (2002). Демографско старење у Србији; Могући правци политичког одговора. *Демографски преглед*, 11/2002. Београд: Министарство за социјална питања и ЦДИ-ИДН, ДДС.
- Пенев, Г. (2007). Србија средином 21. века – малобројнија и остарела? *Демографски преглед*, 25/2007. Београд: Министарство за социјална питања и ЦДИ-ИДН, ДДС.
- Рашевић, М. (2002). Демографско старење у Србији. *Демографски преглед*, 11/2002. Београд: Министарство за социјална питања и ЦДИ-ИДН, ДДС.
- Рашевић, М. (2004). *Старење становништва и могући правци политичког одговора*. Београд: Министарство рада, запошљавања и социјалне политике у сарадњи са ЦДИ-ИДН, ДДС.
- Рашевић, М. (2015). *Култура активног старења*, Глобализација и култура. ЦДИ-ИДН, Београд, 95-101.
- РЗС (2023). *Домаћинства према броју чланова. Попис становништва, домаћинстава и станова 2022*. Београд.
- РЗС, (2023). Саопштење Процењен број становника. Београд: РЗС. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2024/Htm/G20241179.html> - 17.1.2024.

РЗС, (2024). *Жене и мушкарци*. Београд: РЗС.

РЗС, База података: <https://data.stat.gov.rs/?caller=SDDDB-16.1.2024>.

РЗС, База података: <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-cyrl/popisni-podaci-eksel-tabele/-1.3.2024>.

РЗС и Батут (2021). Истраживање здравља становништва Србије 2019. године (EHIS). Београд: РЗС и Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут”.

Sanderson, C. & W. S. Scherbov (2008). Rethinking Age and Aging. *Population Bulletin*, 63(4).

Секулић, Љ. & Пауновић Радуловић, Д. (2014). *Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041*. – подаци по општинама и градовима. Београд: РЗС.

Службени гласник РС (2005). *Стратегија подстицања рађања*. Службени гласник РС, 55/2005, исправка, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12 – УС, 72/12, 7/14 – УС и 44/14).

Службени гласник РС (2006). Национална стратегија о старењу у периоду од 2006. до 2015. године. Службени гласник РС, 76/06.

Службени гласник РС (2023). Стратегија активног и здравог старења у Републици Србији за период од 2024. до 2030. године. Службени гласник РС, 84/2023.

Станковић, В. & Костић, М. (2005). Бројност, величина и просторни размештај старачких домаћинстава у Србији. у: *Србија и савремени процеси у Европи и свету*, Зборник са Научног симпозијума, Тара, 26-27. мај. Београд: Географски факултет.

Стојилковић Њатовић, Ј, Девеџић, М. (2020). Кохортно „таласање” компензационих и крњих генерација кроз показатеље оштрине и дубине старења становништва у Србији. *Демографија*, 17, 9-28. <https://doi.org/10.5937/demografija2017009S>

Стојилковић Њатовић, Ј. (2022). Старосна структура становништва Србије – које су промене забележили пописи 2002, 2011. и 2022? *Социолошки преглед*, 57(3), 792–822. <https://doi.org/10.5937/socpreg57-45982>

Стојилковић, Ј. & Динић, Д. (2012). Демографска и социјална димензија старења старих у Србији. *Геронтологија, Часопис Геронтолошког друштва Србије*, 2, 24–36.

Стојилковић Њатовић, Ј., Пауновић Радуловић, Д. & Мирић, Н. (2016). Употреба података из СИЛЦ анкете за израчунавање здравих година живота. Секундарне анализе података добијених кроз истраживање Анкета о приходима и условима живота (СИЛК). УНДП, СИПРУ, Београд.

UNECE, (2017). Лисабонска министарска декларација четврта УНЕЦЕ Министарска конференција о старењу: Одрживо друштво за сва животна доба: препознавање потенцијала за дужи живот.

UNECE, (2023). Policy Brief on Aging. Пpeзeнтaцija: <https://unece.org/sites/default/files/2024-01/ECE-WG.1-42-PB28.pdf>

Hofferth, S. L. & Iceland, J. (1998), Social Capital in Rural and Urban Communities. *Rural Sociology*, 63, 574-598.

https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfst_hhnhtych/default/table?lang=en – 1.2.2024.

https://unece.org/fileadmin/DAM/pau/age/Active_Aging_Index/Workshop-2016/07_AAI_in_SerbiaGB.pdf

<https://unece.org/population/active-aging-index> - 26.1.2024.

<https://www.bac.rs/sr/projekat-pomoc-u-kuci> - 10.1.2024.

<https://www.nia.nih.gov/health/aging-place/aging-place-growing-older-home> – 4.7.2024.

ELDERLY HOUSEHOLDS IN SERBIA SINCE THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY: A (SOCIO)DEMOGRAPHIC PERSPECTIVE

Marija ANĐELKOVIĆ,
Dragana PAUNOVIĆ RADULOVIĆ

SUMMARY

The aging of the population represents one of the dominant social processes that is intensifying at the beginning of the 21st century. Its ubiquity and implications, above all in economic and social segments of society, justify the creation of the concept of “aging society”. Therefore, the goal of this paper is to review the achieved level of the aging process through the analysis of demographic indicators. Census data on the structure of households consisting of elderly people, whether single or multi-member households, was analysed to identify socially vulnerable categories that require organized and systemic support from society. The paper also deals with issues of active aging, measured by the relevant index of active aging, as well as issues of longevity and years spent in health, which are quantitatively described by indicators of life expectancy and healthy years of life.

According to data from 2022 on the share of people aged 65 and older in the total population, which is 22%, Serbia ranks among the oldest countries in Europe. More than two-thirds of municipalities in Serbia have a higher proportion of elderly people than the national average, and large regional differences are also observed. The data also show that almost every fifth household is an “elderly” household, that is, it consists only of old people. Elderly households are more represented in other settlements (23.9%) compared to urban areas (20.3%). Most elderly households are single (62.3%), and the most numerous are in Belgrade and Vojvodina and in urban areas (62.0%). Two-thirds of single elderly households are made up of women, and this share is higher in urban areas (72.4%) than in other settlements (63.5%).

The economic activity of the elderly was analysed based on the Census data 2022. Most of them receive a pension as their main source of income (94.3%), only 1.8% of them are employed, while 1.5% of them declared that they do housework. From the perspective of active aging and additional income, there is a great need for some kind of engagement of these persons.

According to the latest available data on the Active Aging Index, in Serbia in 2018, a third of the elderly were active, and the most positive performance was in caring for children and grandchildren. Active aging promotes the results and statistics of healthy years of life, which were 69 for women and 67 for men in 2019. This means that of the average life expectancy in 2019, 78 years for women and 73 for men, living in good health makes up 88% of the average life expectancy for women and 91% for men.

The multiple implications of aging require an adequate state intervention in the creation of population and social policies. In the search for an answer to the growing problem of demographic aging, a new understanding of this process through active aging and prospective old age is introduced. The paper provides an overview of the state's response through the Strategy of Active and Healthy Aging in Serbia, but also through examples at the local level.

Keywords: demographic aging, single households, elderly households, active aging.